

INCURSIUNI ÎN ISTORIOGRAFIA ECLEZIATICĂ INTERBELICĂ PRIVITOARE LA RAPORTUL REFORMEI RELIGIOASE CU BISERICA ROMÂNESCĂ

de

Mihai GEORGIȚĂ

Istoriografia ecleziastică din perioada interbelică în urma rezultatele de excepție ale cercetării a simțit nevoia să reevalueze și să definească din nou cu mai multă minuțiozitate legătura dintre protestantism și biserica ortodoxă din Ardeal, dar și să pună în relief cu maximă acuratețe influențele reformei religioase asupra spiritualității românești. Atrăși de această problematică au fost atât importanți istorici și teologi români transilvăneni, cât și maghiari.

Ioan Lupaș, de formație teolog și istoric, a îmbinat cu măiestrie cele două discipline, având de timpuriu preocupări de istorie ecleziastică. În special, în activitatea de până la 1918 s-a remarcat prin cercetări în acest domeniu. După 1918 studiile care au ca subiect aspecte de istorie religioasă sau viață bisericească sunt îndeosebi aprofundări din perioada anterioară¹. Contribuții importante aduce în privința activității mitropolitului Sava Brancovici, căruia îi dedică mai multe studii. O sinteză a acestora o realizează în studiul “Păstorirea mitropolitului Sava Brancovici-Brâncoveanu și călătoria lui la Moscova”, publicat inițial în cursul de “Istoria Bisericii Române”, pe care îl ținea studenților de la Academia Teologică din Cluj în anul universitar 1938–1939, iar apoi publicat în colecția sa de “Studii Istorice”². Se pare că a fost fascinat de personalitatea acestui ierarh, de aceea îl așează în galeria marilor săi contemporani: Varlaam al Moldovei și Ștefan al Munteniei. Îl consideră un vașnic apărător al credinței strămoșești și un veritabil creștin. “Personalitatea lui se impune și prin luptele necontenite, ce a trebuit să poarte împotriva dușmanilor seculari ai credinței și ai neamului românesc, precum și prin suferințele mucenicești, de cari a avut parte la sfârșitul vieții și pe cari le-a știut suporta nu numai cu demnitate, dar și cu eroică resemnare creștinească, după cum aflăm din cronica fratelui său Gheorghe, care arată că în vârtejul persecuțiilor bătrânului mitropolit Sava se mângâia reproducând cuvintele dreptului Iov”³.

¹ Doru Radosav, *Introducere la: Ioan Lupaș, Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1995, p. 15–16.

² Ioan Lupaș, *Studii Istorice*, vol. V, Sibiu-Cluj, 1945–1946, p. 71–95.

³ *Ibidem*, p. 94.

În primul rând istoricul Ioan Lupaș se distinge însă în demersul istoriografic religios printr-o viziune ce depășește prejudecățile confesionale. În pofida unui ortodoxism profesat, ca istoric reușește să se păstreze în afara disputelor confesionale. El pledează în conferințele sale în nenumărate rânduri pentru o perspectivă deconfesionalizată în discursul istoriei religioase⁴.

În calitate de profesor la Academia Teologică și titular al cursului de istorie bisericească, Ioan Lupaș își asumă redactarea unor cursuri cu această tematică. Urmărind în special o finalitate didactică, el elaborează o sinteză de istorie a bisericii românești din Ardeal, care avea precedent în cea pentru Bucovina și Basarabia. Tenta pedagogică este acoperită însă de probitatea științifică. Sinteza este concepută ca o lărgire și sistematizare a cercetărilor de până atunci, astfel încât ea reprezintă o reală contribuție în domeniu. A apărut în 1918 în dimensiuni mai mici, o dată cu lucrarea lui Ștefan Metes: "Istoria bisericii și a vieții religioase a Românilor din Ardeal și Ungaria"⁵.

Desigur din această operă nu puteau lipsi capitole despre impactul Reformei în mediul ortodox transilvănean. Raportul bisericii reformate cu biserica ortodoxă este investigat tot prin prisma activității vlădicilor ortodocși, pentru ca apoi în final să formuleze concluzii într-un alt capitol intitulat: "Starea preoțimii și a poporului român în epoca reformatiunii". Probabil lipsa surselor îl determină să prezintă pe scurt succesiunea mitropoliților la scaunul arhieresc al Ardealului după 1601⁶. Se oprește pe larg doar la activitatea desfășurată de Dosoftei și de bunele relații pe care le-a avut cu Gabriel Bethlen. Prozelitismul calvin al principelui, căruia nu-i acordă însemnătate, nu îl vede unul agresiv, ci mai degrabă o încercare de atragere spre noua confesiune prin accesul la cultură. Lucrurile stau, din punctul său de vedere, cu totul altfel în privința principelui Gheorghe Rákotzi, care "a stăruit mai mult decât ceilalți principii ardeleni ca să-i înduplece pe Români a primi legea calvină". În acest scop el a cerut să se publice un catehism calvinesc pe care l-a impus clerului ortodox român. A urmat replica mitropolitului moldovean Varlaam, dar în acel timp a păstorit în Ardeal un mitropolit cu convingeri ortodoxe ferme ca Ilie Iorest, care s-a împotrivit planurilor de calvinizare. Figura unui astfel de ierarh este evocată într-un capitol separat de Ioan Lupaș. Atitudinea lui Iorest a avut urmări nefaste asupra soartei sale. A fost acuzat și condamnat. Despre acuzațiile aduse mitropolitului sau emis multe opinii, el înclină să dea dreptate acelor care-l "înfățișează pe Ilie Iorest ca pe un apărător al ortodoxiei și bărbat vrednic, care a putut să rabde chinuri grele pentru statornicia sa în credință"⁷. Un capitol îl dedică persoanei mitropolitului Simion Ștefan, dar îi recunoaște concis numai meritul de a scoate de sub tipar traducerea "Noului Testament"⁸. Într-un mod cu totul special este evocată în alt capitol figura mitropolitului Sava Branconvici.

⁴ Doru Radosav, *op. cit.*, p. 17.

⁵ *Ibidem*, p. 19.

⁶ Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor Ardeleni*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 64–70.

⁷ *Ibidem*, p. 74.

⁸ *Ibidem*, p. 75.

Interesante rămân însă concluziile sale referitoare la contactul Reformei cu românii transilvăneni. Spre deosebire de ceilalți istorici care au cercetat fenomenul, Lupaș pune în evidență și aportul benefic al noului curent reformativ. Dacă în timpul principilor reformați locuitorii români ai Transilvaniei împreună cu preoții lor au fost net defavorizați din punct de vedere material, economic și politic, în compensației s-au putut bucura de oarecare acces la învățătură și cultură. Ioan Lupaș recunoaște că, subsecvent la acordarea acestor drepturi, se ascunde dorința reformatorilor de a-i converti pe români, dar deopotrivă a “izvorât un bine și un folos neașteptat: începuturile tipăriturilor românești, înflorirea limbei române și pătrunderea ei în slujba și cântarea bisericească”. Cultivarea limbii române sub influența Reformei, rămâne în opinia acestui istoric un fapt trainic și incontestabil. Mărturie aduce în acest sens practica slujbei în românește care s-a perpetuat și după 1700. În plus, un alt avantaj al raporturilor dintre cele două biserici a fost o mai bună organizare a instituției și modul de desemnare a ierarhilor. Dar cu toate că mitropoliților și episcopilor români li se puneau din partea principilor condiții grele și diferite piedici ca să-i îndrepte spre calvinism, nici unul nu a renunțat întrutotul la credința strămoșească. Oricum calvinismul, crede Lupaș, nu se potrivea cu firea românilor, cosangvini cu celelalte popoare latine, unde curentele reformatoare nu au avut succes. “Reformațiunea n-a putut deci să pătrundă în sufletul poporului român, după cum n-a putut străbate nici la alte popoare de viță latină, cum sunt Italienii, Spaniolii, Portughezii și Francezii”. În final, consideră că toată influența bisericii calvine asupra celei românești ortodoxe în cursul celor două veacuri a fost una temporară și a atins doar segmentul administrativ ecleziastic, fără să pătrundă în temeiurile credinței⁹.

Un alt istoric clujean, Ștefan Meteș, a scris (cum deja am amintit), la rândul său, o lucrare despre istoria bisericii românești din Ardeal, urmare a unor preocupări mai vechi¹⁰. Lucrarea e o amplă sinteză de istorie ecleziastică a românilor din Ardeal și Ungaria până la 1698, o reeditare și aprofundare a cercetărilor personale sau generale de până atunci. A rezultat un volum de peste 500 de pagini, din care mai bine de 300 se referă numai la secolul al XVII-lea. Așadar, având în vedere perioada studiată, este vorba de o sinteză fără precedent, pe care o putem compara cu cele de mai târziu ale lui Mircea Păcurariu.

Lucrarea istoricului Ștefan Meteș abundă în informații de ordin politic, religios, cultural și literar. Valoarea ei constă, după părerea noastră, tocmai în partea mare de obiectivitate pe care o degajă, prin faptul că sunt prezentate informațiile și desfășurarea evenimentelor în logica lor intrinsecă. Concluziile sunt formulate tot într-o manieră științifică, foarte rar ieșind la suprafață opțiunea confesională a autorului. Bunăoară, conchide că în timpul principelui calvin Gabriel Bethlen s-a realizat un “program destul de bine alcătuit pentru convertirea românilor la

⁹ *Ibidem*, p. 87–88.

¹⁰ Cu titlu de exemplu putem aminti: Ștefan Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu, 1930.

calvinism”, care ar fi avut rezultate dacă Principatul nu ar fi fost angrenat în campanii militare, iar principele “ar fi avut o domnie mai îndelungată, care ar fi îngăduit urmărirea zi cu zi a scopului de a converti pe români la legea stăpânilorilor, la calvinismul dominant și intolerant”. Dacă vlădica Dosoftei a făcut unele concesi calvinismului, “el în adâncul sufletului-se arată convins istoricul-a ținut la legea părinților și a neamului său, ca unul ce venise dintr-o țară curat ortodoxă, din Moldova”¹¹. Programul de calvinizare a fost aplicat de principele Bethlen și în timpul păstoririi mitropolitului Ghenadie, dar acesta nu s-a arătat dispus să colaboreze. Ca urmare, Bethlen recurge la altă posibilitate, însă nu înainte de a obține consimțământul mitropolitului, anume să ceară acordul Patriarhului pentru convertirea românilor la denomi-națiunea calvină¹². Această încercare nu și-a atins în final obiectivul, cu toate stăruințele principelui.

Vlădicul Ilie Iorest, venit la cârma bisericii ortodoxe ardelenе în timpul principelui Gheorghe Rákótzі, a fost și el un bun ortodox. Dar acum calvinismul devenise mult mai agresiv și, constată Meteș, trebuia înlăturat mitropolitul. “Calvinismul brutal, intolerant și bănuitor-sublinează autorul- căuta însă să-l scoată din scaun, inventând pe socoteala lui păcate și greșeli pe care nu le-a făcut”. Așadar “cauza adevărată a scoaterii din scaun a lui Iorest trebuie căutată în alt undeva și nici decum în afirmările unor protopopi și preoți netrebnici”¹³. Considerațiile acestea cu tonuri subiective sunt urmate de o demonstrație în care dovedește că Iorest a fost victima unei conspirații politice. Despre Simion Ștefan, succesorul lui Iorest, Ștefan Meteș afirmă că în calitate de “vlădică era un om slab, care subscria tot ce-i dădeau înainte stăpânii lui, deși poate în adâncul sufletului său nu le acceptă”¹⁴. Pentru istoricul clujean era un fapt de netăgăduit că “unii români, protopopii și preoții mai ales”, au primit învățătura calvină în special în zonele care au rămas sub observația directă a superintendentului. Însă este de acord cu Iorga, pe care-l citează, că reforma calvină “n-a putut răzbate în cercuri mai largi ale poporului nostru niciodată, fiindcă el lovea întâi în formele scumpe păturii de jos și apoi în fond, acțiune foarte greșită, din care Roma a învățat minte când a făcut Unirea Românilor lăsându-le formele, dar atacându-le fondul dogmatic”¹⁵.

Lucrarea istoricului Meteș este compusă din scurte micromonografi despre istoria bisericească a diferitelor zone din Transilvania. Așa sunt subcapitolele despre biserica românească din Țara Oltului, unde este descrisă activitatea prozelită a principesei Susana Lorántffy, apoi cea din Maramureș și din “părțile ungurești”(Crișana și Banat). După părerea lui în aceste zone calvinismul a reușit să pătrundă între românii ortodocși din cauza expunerii periferice. “Părțile ungurești,

¹¹ Idem, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria (1698)*, Editura a II-a, Vol. I, Sibiu, 1935, p. 186.

¹² *Ibidem*, p. 190.

¹³ *Ibidem*, p. 198.

¹⁴ *Ibidem*, p. 201–202.

¹⁵ *Ibidem*, p. 204.

fiind marginea cea mai expusă a României la toate curente religioase străine, multe elemente prețioase au fost înghițite în cursul vremurilor, de masa cea mare ungurească, prin calvinism și apoi prin "catolicism" îndeosebi în cele două veacuri din urmă"¹⁶. Lugojul și Caransebeșul devenise două centre puternice ale calvinismului, care iradiu în toată zona și au reușit să obțină aderența unor preoți români. Dar "câștigarea sufletelor românești pentru calvinism-conchide Meteș-mergea foarte greu în acest ținut, chiar și atunci, când propaganda era ajutată cu toate mijloacele de stăpânitorii țării. Treceau la legea cea nouă numai cei puțini din cele două centre, cari erau mai iubitori de cele lumești, decât de cele sufletești. Masa cea mare a poporului nu voia nicidecum să treacă la eretici, cum am văzut, și cu timpul a și biruit, căci cei câțiva pierduți, cari trecuseră la calvinism, au dispărut, rămânând mulțimea în legea cea veche românească-ortodoxă, la ceea ce au contribuit negreșit și sârbii ortodocși dârji și cu o ierarhie organizată și puternică privilegiată"¹⁷. Viața și activitatea mitropolitului Sava Brancovici sunt prezentate în aceeași maniera deja consacrată: originea nobilă, activitatea unui bun ierarh ortodox, martiriul suferit pentru dreapta credință. Demn de remarcat este faptul că a adâncit cercetarea în privința activității mitropoliților care au succedat lui Sava până la unirea cu biserica catolică, rezultând un capitol separat în economia lucrării¹⁸. De asemenea, un alt capitol substanțial îl consacra relațiilor dintre bisericile din cele trei principate, unde surprinde tradiția bunei colaborări a bisericilor ortodoxe și ai reprezentanților săi¹⁹. În capitolul intitulat "Literatura și arta bisericească românească din Ardeal în veacul al XVII-lea" pe lângă livrarea unor informații interesante din domeniile tehnicii artistice, a gravurii, a miniaturisticii etc., formulează unele aprecieri prin care se disociază de restul istoricilor și lingviștilor vremii. Este de părere, bunăoară, că reforma calvină nu a avut influență în cultivarea limbii române datorită diverselor traduceri, întrucât nu s-au tipărit atunci cărțile liturgice necesare cultului. Prin urmare, limba slavonă a fost înlăturată doar treptat și în mod firesc din slujba bisericească "prin munca comună a tuturor preoților și dascălilor și care abia în cele dintâi decenii ale veacului al XVIII-lea e izgonită cu totul din bisericile românești ardeleni și din cele două Țări române, prin răspândirea largă a numeroaselor cărți rituale tipărite în Țara Românească"²⁰. În ultimul capitol, valoros datorită bogăției de informații cuprinse aici, expune situația preoțimii românești până la sfârșitul secolului al XVII-lea, subliniind că atât pe plan socio-material cât și pe cel religios-cultural preoții români ortodocși nu s-au bucurat de avantaje precum preoții altor confesiuni. Ei au rămas cu unele excepții la condiția credincioșilor²¹.

¹⁶ *Ibidem*, p. 248.

¹⁷ *Ibidem*, p. 264-265.

¹⁸ *Ibidem*, p. 300-333.

¹⁹ *Ibidem*, p. 334-371.

²⁰ *Ibidem*, p. 372.

²¹ *Ibidem*, p. 445-503.

Zenovie Păclișanu, istoric și cleric deopotrivă, abordează în preocupările sale de istorie ecleziastică perioada când biserica românească a stat sub influența calvină. Studiile în care tratează această problematică²² sunt dezvoltate și integrate ca și capitole în lucrarea de sinteză despre "Istoria bisericii române unite". Acțiunile prozelitism calvin nu s-au putut desfășura în perioada tulbure de după asasinarea lui Mihai Viteazu. Numai o dată cu diploma din 12 ianuarie 1608 dată de Sigismund Rákotzi pentru scutirea clerului român de anumite taxe, Păclișanu vede deschiderea de "noi perspective acțiunii de convertire a preoților români". Însă cel care a "imprimat... principatului ardelean caracterul unui stat protestant" a fost Gabriel Bethlen. "Calvinismul său-notează autorul- însă n-a fost nici exclusivist nici intolerant". Atitudinea acestui principe față de biserica românească, în comparație cu cea a urmașilor săi, este denumită de Zenovie Păclișanu binevoitoare. Ca argument aduce conținutul dispozițiilor din diploma de numire a episcopului Teofil. Apoi, observă că "diploma nu conține nici cea mai mică aluzie la datoria episcopului de a reforma biserica în sens calvin". Dimpotrivă, prin ea se poruncește autorităților publice să-i dea episcopului sprijin și să se restituie bisericilor românești bunurile care i-au fost înstrăinate. O altă dovadă în acest sens caută în prevederile sinodale din anul 1627 în timpul păstoririi episcopului Dosoftei (Zenovie Păclișanu nu recunoaște calitatea de mitropoliți a ierarhilor ortodocși din Transilvania). "Ele nu cuprind nimic calvinesc-sublinează Zenovie Păclișanu-ci dimpotrivă multe impun lucruri cu totul opuse doctrinei calvine, pentru a căror înlăturare principii următori și superintendenții al luat cele mai aspre și necruțătoare măsuri"²³.

Cu toate acestea, principele Gabriel Bethlen a fost preocupat de problema convertirii la reformă a românilor ardeleni, fără să recurgă în vederea realizării ei la mijloace coercitive. Nici acest aspect nu-i scapă istoricul, care aduce următorul argument; prin diploma din 17 februarie 1614 s-au dat preoților români trecuți la reformă privilegii egale cu cele ale preoților calvini, tocmai pentru a fi atrași la această confesiune. De asemenea, surprinde ambiția principelui de a crea un stat pur protestant în Transilvania care se remarcă cu prilejul corespondenței dintre el și patriarhul Chiril Lucaris²⁴.

Situația se schimbă după urcarea pe tron a lui Gheorghe Rákotzi și după moartea episcopului Ghenadie. Acum superintendentul Geleji găsisse momentul favorabil, având și sprijinul princiar, să pună în aplicare planurile sale de convertire a românilor ortodocși²⁵. Zenovie Păclișanu prezintă toate strădaniile lui Geleji de a atinge acest scop. Insuccesul înregistrat în prima fază s-a datorat faptului că printr-un concurs de împrejurări la cârma bisericii ajunge vlădica Ilie Iorest, un ortodox intransigent.

²² Zenovie Păclișanu, *Legăturile românilor ardeleni cu Reformațiunea în veacul al XVI-lea și XVII-lea*, în "Cultura creștină", nr.16, 17, 18, 19 anul I, 1911.

²³ Idem, *Istoria Bisericii Române Unite*, Ediția a II-a, Partea I, în "Perspective", nr. 65-68, iulie 1994-iunie 1995, anul XVII, p. 41-43.

²⁴ *Ibidem*, p. 44-45.

²⁵ *Ibidem*, p. 47.

În consecință, perseverentul superintendent caută orice prilej să-l poată destitui pe mitropolit. Abia după doi ani a reușit să-și îndeplinească această doleanță. Izvoarele folosite de Păclișanu în relatarea acestor evenimente sunt cele tradiționale, începând cu Școala Ardeleană. De pildă, pătimirea lui Iorest este expusă din sursele lui Gheorghe Șincai²⁶.

Acțiunile propagandistice ale superintendentului nu s-au limitat doar la numirea unui vlădică fidel și supus cum a fost Simion Ștefan, ci a dorit ca să aibă control asupra protopopilor și protopopiatelor, conștient că numai așa își va putea atinge ținta. Mai mult, alături de cele 15 condiții impuse prin diploma de numire a lui Simion Ștefan, fruntași calvini își propun să realizeze cu eficiență sporită prozelitismul între români prin instrumentarul livresc, anume prin traduceri religioase. Un Catehism calvinesc, traducerea Noului Testament și al Psaltirii erau prinse în acest plan. Din argumentația folosită de istoricul Zenovie Păclișanu reiese că în deceniul cinci al veacului, în timpul păstoririi indolentului mitropolit Simion Ștefan, căruia autorul nu-i recunoaște aproape nici un merit, propaganda calvină s-a desfășurat cel mai intens. Însă replica ortodoxă nu a întârziat, mai ales sub raport ideatic. Tipăriturilor calvine i-au răspuns "Evangelhia învățătoare" de la Govora, "Învățăturile preste toate zilele" de la Câmpulung, "Cazaniile" dar în special "Răspunsul la catehism..." a mitropolitului Varlaam. Învățăturile calvine din aceste traduceri erau ușor de combătut crede Păclișanu, fiindcă nu erau articulate într-un limbaj adecvat, așa cum era Catehismul din 1648 a lui Ștefan Fagarăși, din care spre exemplificare istoricul extrage câteva fragmente. Ca un ecou tardiv al intensității propagandistice, apare în 1655 "Scutul Catehismului...", prin care autorul înnfierează credința bisericii răsăritene din cele două principate românești, demonstrând că ea ține departe poporul de adevărata mântuire. Expunerea învățăturii adevărate calvine este făcută însă confuz, într-un limbaj redundant, aspecte puse în evidență fără rezervă de Zenovie Păclișanu²⁷.

Urcare pe tron a fiului lui Gheorghe Rákotzi, preocupat de campanii de cucerire și de expediții militare, au redus activitatea propagandei religioase, ea desfășurându-se acum cu aportul Susanei Lorántfi mai mult în zona Făgărașului, unde a înființat și o școală cu programă religioasă reformată²⁸.

Zenovie Păclișanu este primul istoric care afirmă că sub principele Mihail Apaffi, prozelitismul calvin a atins apogeul. Sprijinit de superintendent, arată acesta "Mihail Apaffi a continuat în lunga-i domnie cu fanatism și neînfrântă energie politică de calvinizare a bisericii românești, inaugurată de Ștefan Geleji și de Gh. Rákoczy I, luând măsuri și dând porunci la care aceia nu s-au gândit niciodată". În această ordine de idei, evident Sava Brancovici nu mai apare ca o mare personalitate a bisericii ortodoxe românești. "Autoritatea lui – sublinează istoricul – a fost redusă

²⁶ *Ibidem*, p. 50–52.

²⁷ *Ibidem*, p. 54–65.

²⁸ *Ibidem*, p. 66–69.

cum n-a fost redusă autoritatea nici unuia din vlădicii cari l-au precedat, făcând din dânsul o simplă păpușă în mâinile superintendentului calvin”²⁹. Atât de puternic a insistat principele să impună calvinismul între români, încât “a intervenit uneori și în viața internă a parohiilor românești”. El s-a folosit de toate mijloacele pe care le deținea pentru a-i converti pe români. N-a folosit doar presiunea politică, ci și politica de favorizare prin acordarea de privilegii preoțimii. De fapt, consideră Zenovie Păclișanu este vorba de o adevărată teroare dezlănțuită de calvinism împotriva bisericii românești, care a ajuns să fie “cunoscută în întreg Orientul ortodox”. De pildă aceste realități erau bine cunoscute de patriarhul Dositei al Ierusalimului, care se exprimă “în termeni deosebit de violenți” într-o carte privitoare la “tirania” calvină³⁰.

Însă deosebit de valoroase sunt concluziile formulate de Zenovie Păclișanu în privința insuccesului Reformei protestante calvine. Recunoaște în lipsa experienței misionare, starea de ignoranță a populației, sprijinul ortodoxiei extracarpatică, factori de rezistență și insucces, dar cauzele adevăratului eșec le consideră a fi de altă natură, de vreme ce o anume ignoranță, practici cultice similare și sprijin politic se regăsesc și la catolicii care au îmbrățișat apoi Reforma. În primul rând, trecerea la protestantism s-a făcut din motive economice și sociale: nemulțumirea populației față de statul social și economic al clerului catolic. Românii nu aveau motive să participe la o astfel de mișcare, deoarece ierarhia abia se înfiripa, preoții erau din rândul poporului, nu se deosebeau aproape cu nimic de populația de rând românească și nu se interesau de speculațiile abstracte teologice. Cea mai importantă cauză a rezistenței sau reticienței românești o găsește în însăși spiritualitatea românilor. “Poporul nostru-afirmă Păclișanu-avea o uimitor de bogată viață sufletească exprimată și exteriorizată în nenumărate rituri și simboluri”. Raportul cu sacralul era unul de factură intimă și nu abstractă. Sfânta treime, îngerii și sfinții “nu erau entități abstracte..., ci realități apropiate, pe care le simțea în firicelul de iarbă, în ploaia care face câmpiile să rodească, în vuetul furtunii, în boale și năpaste, în naștere și moarte”. La prima vedere pare a fi vorba de un soi de animism. În fapt, nu e un raport extern, ci unul intim, structural și organic. Comparația autorului este relevantă în acest sens: “sigur, o viață sufletească similară aveau și celelalte popoare conlocuitoare, dar ea nu era trăită atât de intens și nu făcea parte organică din însăși ființa lor cum făcea din ființa poporului nostru”. În fine, sub formă de corolar afirmă următoarele: “Trecerea la Reforma lui Calvin ar fi însemnat golirea sufletului românesc de întreg cuprinsul de sensibilitate și duiosie și smulgerea din rețeaua infinitelor fire care-l legau de lumea transcedentală a spiritelor, înlocuind toate acestea cu conștiința existenței unui Dumnezeu implacabil care ne-a fixat de la începutul veacurilor, indiferent de faptele noastre bune ori rele, osânda vecinică ori fericirea vecinică”³¹.

²⁹ *Ibidem*, p. 70.

³⁰ *Ibidem*, p. 71–72.

³¹ *Ibidem*, p. 77–80.

La finele anilor treizeci au apărut trei lucrări care tratau strict raporturile bisericii reformate cu biserica românească în perspectivă diacronică a celor două veacuri de dominare protestantă, fără să se urmărească ca odinioară acest fenomen doar în cadrul evoluției istorice a bisericii ortodoxe. Una dintre lucrări aparține istoriografiei românești, iar celelalte două istoriografiei maghiare.

Lucrarea de mici dimensiuni a lui Petre Filimon a apărut ca o consecință a unei controverse vechi din istoriografia noastră religioasă. Scopul cărții era să combată teoria greco-catolică care susținea ideea calvinizării totale a bisericii românești transilvane în momentul unirii cu biserica Romei, scop sugerat de altfel și prin titlu. Petre Filimon își desfășoară activitatea culturală la Arad, unde exista și atunci un puternic centru al ortodoxismului. Firește, lucrarea are un pronunțat caracter polemic, de aceea veridicitatea unor afirmații este îndoielnică. Provocarea este generată de opiniile lansate în unele reviste de către prelatul greco-catolic Ioan Georgescu, susținător al teoriilor lui Augustin Bunea. Unirea, în opinia acestuia, a salvat biserica din "ghearele calvinismului", iar prin acceptarea unirii cu catolici clerul a dobândit o mai bună situație materială și socială. Petre Filimon le reproșează că n-au luat în considerare faptul că habsburgii au urmărit în principal un scop politic și pe urmă unul religios. Cât privește convertirea românilor la calvinism, el crede că nu s-a cercetat suficient și nu s-a pus accentul pe adevărata cunoaștere a acestui fenomen, ceea ce l-a determinat să redacteze această lucrare și să demonstreze "că Biserica românească din Transilvania, în preajma anului 1700, n-a fost protestantizată și nu va fi nici în viitor!"³². O altă trăsătură a lucrării este preferința pentru sursele și bibliografia maghiară, probabil, tocmai pentru a formula considerații mai ușor credibile sau care să apară mult mai obiective.

Dacă începutul prozelitismului calvin în secolul al XVI-lea nu s-a bucurat de succes³³, "secolul al XVII-lea este mai favorabil răspândirii calvinismului, în special în prima jumătate al acestui secol". În această perioadă, constată autorul, principii protestanți au uzat de autoritatea lor și de principiul: *cujus regio, ejus religio*, dar "datorită împrejurărilor, Biserica noastră scapă și de data aceasta și în preajma unirii, precum vom vedea, ea este tot ortodoxă și nu calvinizată"³⁴.

Autorul pleacă de la premiza că exista o puternică conștiință ortodoxă în rândul clerului românesc și cu cât era mai mult provocată ori iritată, cu atât se întărea mai mult, ajutând-o să-și consolideze astfel identitatea. E adevărat, susține acest cercetător, că un deosebit aport în conștientizarea identității ortodoxe a românilor ardeleni l-au avut clerul din cele două principate române și cel sârbesc. Pe urmă, în jurul clerului, care "formează cel mai mare obstacol", "se aliniază întreaga masă a țărănimii". Așadar, dacă se poate observa totuși trecerea spre calvinism a multora

³² Petre Filimon, *Protestantismul și românii din Ardeal. Combaterea unei teorii uniate*, Arad, 1938, p. 3-9.

³³ *Ibidem*, p. 10-33 *passim*.

³⁴ *Ibidem*, p. 35.

dintre parohii în acest veac, atunci aceasta era doar una iluzorie și se făcea “spre a se acapara mai multe drepturi”. “Românii – sublinează autorul – numai în aparență trăiesc în aceleași comunități cu ungurii calvini, în realitate ei se simțeau tot ortodocși”³⁵. Cu alte cuvinte, românii au știut să profite de acele avantaje pe care le oferea protestantismul, întorcându-le pe urmă în favoarea Bisericii ortodoxe. În acest mod au procedat cu traducerea cărților religioase, după ce le-au primit de la calvini în limba română “au întors frumos spatele reformațiunii”³⁶.

Întreaga lucrarea gravitează în jurul unor asemenea aserțiuni. Toate încercările principilor de calvinizare a bisericii ortodoxe românești din Ardeal s-au soldat cu un eșec, chiar dacă pentru apărarea ortodoxiei au căzut victime câțiva mitropoliți. Identitatea acestei biserici era atât de bine definită încât nu putea fi distrusă³⁷. Prin urmare, concluzionează Petre Filimon, “de stăteau la conducerea Ardealului principii protestanți – încă 100 de ani – nu s-ar putea vorbi, nici azi de Biserica rom-protestantă, ci, de a 5-a confesiune recunoscută, adică de Biserica ortodoxă”³⁸.

Pe o altă poziție se află cercetători maghiari, care se înscriu pe linia afirmațiilor istoriografiei create de Péter Bod în epoca iluminismului³⁹. Rezultatul cercetării lor este apropiat însă de concluziile lui Petre Filimon.

Într-o mică broșură istoricul maghiar Révész Imre își pune în lumină foarte concis cercetările referitoare la Reforma religioasă și românii ardeleni. Spre deosebire de strădaniile principilor din secolul al XVI-lea de a impune repede principiile reformate românilor ortodocși transilvăneni, el remarcă că cei din secolul următor adoptă o altă tactică. Acești principii calvini nu se mai folosesc de mijloacele statale de constrângere, dimpotrivă ei s-ar fi străduit în opinia istoricului maghiar să ridice treptat și cu răbdare nivelul cultural al preoțimii și poporului valah, sperând că așa se vor îndepărta de superstițiile care-i ținea în ignoranță și vor putea pătrunde în adevărul Sfintei Scripturi. Pentru realizarea acestui deziderat s-a recunoscut ierarhia ortodoxă cu drept jurisdicțional. În schimb, le pretinde vlădicilor să ofere sprijin în înlăturarea limbii slavone din cult și să încurajeze folosirea limbii române și pe urmă să ajute la purificarea cultului de elementele superstițioase. Aceste condiții nu au fost lăsate la discreția ierarhilor români, ci pentru respectarea lor au fost puși sub supravegherea episcopului reformat. Această măsură i se pare lui Révész Imre ca fiind cea mai gravă care s-a luat împotriva ortodocșilor. În rest, calvinii nu au abuzat de constrângere politică. Ba mai mult, controlul superintendentului n-a fost prea sever, astfel încât dintre mitropoliți români nici unul nu s-a angajat cu hotărâre în respectarea condițiilor. Dimpotrivă, s-au arătat foarte profund atașați de biserica răsăriteană, iar față de biserica reformată au păstrat doar aparențele. Pe lângă toate

³⁵ *Ibidem*, p. 36–37.

³⁶ *Ibidem* p. 40.

³⁷ *Ibidem*, p. 40–48.

³⁸ *Ibidem*, p. 49.

³⁹ Mihai Georgiță, *Istoriografia iluministă despre impactul Reformei asupra românilor din Transilvania*, Crisia, XXXIV, 2004, p. 119–121.

acestea, în secret unii au luptat împotriva condițiilor reformatoare. La o asemenea atitudine a vlădicilor – ține să sublinieze autorul – principii au acționat cu înțelepciune și nu au intervenit în forță, ci au așteptat ca timpul să-și arate roadele⁴⁰. Autorul recunoaște într-o astfel de politica rezervată a principilor calvini interesul lor pentru politica orientală, unde intrau în relații strânse cu cele două Țări românești. Exercițarea violenței religioase asupra supușilor valahi ortodocși ar fi dus inevitabil la înrăutățirea relațiilor. E drept însă că succesul reformei protestante între românii ardeleni depindea de frângerea legăturilor acestora cu cei din principatele române, un lucru, de altfel, foarte greu de realizat. Persecuția religioasă oricum nu era o practică protestantă, vrea să ne convingă Révész Imre. Criteriul principal al propagandei calvine era unul pur religios în strânsă legătură cu cel cultural, deoarece calvini se simțeau răspunzători în fața divinității pentru populația românească aflată în stare de ignoranță. Ei doreau să o integreze în lumea ideilor protestante și în cultura occidentală, dar aveau în vedere și latura socio-economică. Eliberarea preoților valahi de sarcinile iobăgești și așezarea lor pe același nivel cu preoții bisericilor recepte era unul din dezideratele principilor calvini. Apoi, istoricul maghiar exemplifică cu activitatea propagandei religioase desfășurată sub principii Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákotzi. O condiție din cele 15 impuse de Rákotzi i se pare suficientă pentru a dovedi că prin calvinizare nu s-a urmărit maghiarizarea. Este vorba de dispoziția din condiția căsătoriilor interetnice: dacă un bărbat român se căsătorește cu o femeie maghiară se puteau cununa la preotul valah ortodox, fără să sufere nici o piedică din partea calvinilor⁴¹.

Révész Imre nu poate însă să nege că s-a intervenit cu mână forte în autonomia bisericească a românilor ardeleni prin condițiile impuse, dar intervenția efectivă a fost mai puțin dură decât condițiile, astfel încât se poate considera că a fost mai degrabă una prudentă și cruțătoare, cu atât mai mult cu cât spiritul lor ortodox s-a apărât instinctiv de protestantismul apusean. În acest fel, nici măcar practicarea prozelitismului prudent n-a dat roade. De asemenea, eforturile făcute pentru culturalizarea prin traducerea cărților de cult sau prin înființare școlilor n-au reușit să convingă pe ortodocșii români să îmbrățișeze protestantismul. Aici este amintită prodigioasa activitate de culturalizare a Susanei Lorántffy, desfășurată într-un autentic spirit nobil și creștinesc față de români, spirit care ar exclude din capul locului orice încercare de asimilare⁴².

Pentru noi ilustrative rămân considerațiile finale formulate aproximativ în aceeași succesiune de idei ca la Petér Bod, și care se regăsesc cu multe similitudini la ceilalți cercetători maghiari ori protestanți. Astfel, instaurarea în Transilvania a regimului habsburgic, promotor al romano-catolicismului, a slăbit considerabil resortul politic prin care se făcea propaganda protestantă. Schimbarea regimului a

⁴⁰ Révész Imre, *A reformáció az erdélyi oláhok között*, Debrecen, 1938, p. 16–17.

⁴¹ *Ibidem*, p. 18–19.

⁴² *Ibidem*, p. 20–21.

condus în mod natural la înlocuirea propagandei religioase. În urma unei politici religioase mai abile a rezultat unirea românilor cu biserica Romei, dar rezultatul a fost unul parțial și doar sub raport formal, cea mai mare parte a românilor rămânând fideli ortodoxiei, iar uniții n-au preluat fondul spiritualității romano-catolice. Prin unirea religioasă, românii au profitat de posibilitățile largite de contact cu educația apuseană, pe care au folosit-o la construirea propriei identități naționale și mai ales a conștiinței istorice. De aici se naște presupuziția istoricului maghiar că, dacă principatul protestant ar mai fi dăinuit și și-ar fi continuat nestingerit misiunea de prozelitism, rezultatul ar fi fost cel mult același, iar, dacă se ia în considerare că biserica catolică a fost mai indulgentă față de biserica ortodoxă românească, cu care totuși avea multe asemănări, rezultatele ar fi fost aproape nule. Fără să aprofundeze cercetarea realităților istorice, Révész Imre își menține părerea că protestanții au comis mai multe abuzuri decât catolicii față de românii ortodocși, ceea ce ar fi dăunat apropierei dintre reformă și ortodoxie. Cu toate acestea, afirmă că insuccesul clar al calvinismului de a reconverti pe români, ca de fapt și cel catolic, se datorează în fond diferențelor prea mari existente între spiritualitatea răsăriteană și cea apuseană⁴³.

Pe de altă parte, eforturile prozelitismului calvin n-au rămas fără ecou. Potivit datelor istorice, nu se poate contesta faptul că în urma propagandei s-au constituit comunități reformate românești. Istoricul maghiar dă ca exemplu Făgărașul și Hațegul din Transilvania; Lugojul și Caransebeșul, din Banat. E adevărat, susține el, că în aceste zone existau elemente românești dispuse să accepte Reforma din dorința de culturalizare și emancipare socială. Însă n-au existat doar aceste motive colaterale, ci și o convingere proprie. Dovadă în acest sens sunt comunitățile care au rămas fidele protestantismului, după ce multe altele au trecut la unire cu romano-catolici. În plus, autoritățile ecleziastice reformate au vegheat cu strășnicie ca nimeni să nu ajungă preot reformat numai pentru avantaje materiale și sociale.

Alte efecte ale Reformei se pot distinge în modul de organizare colegială și consistorială a conducerii bisericii românești. Astfel, episcopul nu mai este numit de ceilalți episcopi, ci de către preoți, iar, mai apoi, în chestiunile ecleziastice, după modelul reformat, aveau putere de decizie și mirenii.

“Totuși, – afirmă Révész Imre – cel mai durabil dar făcut de misiunea reformată națiunii și bisericii românești a fost în domeniul limbii și literaturii”(De a legmaradandóbb ajándékot a református misszió mégis nyelvében és irodalmában adta a román egyháznak és a román nemzetnek). Pentru a-și întări afirmația citează din concluziile la care au ajuns G. Bogdan Duică, George Barițiu și Ioan Lupaș în privința acestui fenomen. Așadar, istoricul maghiar încearcă să contureze cu precizie, dar cu atât mai eronat, proporția și trăsăturile complexe ale fenomenului lingvistic românesc înrâurit de reformă, considerându-l “nebun” pe cel care ar îndrăzni să nege această realitate⁴⁴.

⁴³ *Ibidem*, p. 22–23.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 24–25.

Celălalt istoric maghiar, Juhász István, într-o lucrare cu același titlu, deși ajunge cam la aceleași încheieri, își propune să analizeze mai pe larg și mai adânc raportul Reformei cu românii ortodocși din Transilvania. Astfel, în prima parte a lucrării care tratează secolul al XVI-lea⁴⁵ aduce în discuție situația generală a românilor din principat, contactul cu reforma, primele tipărituri românești apărute cu aportul acesteia, episcopia reformată românească. Prin urmare, pornește de la contextul general istoric pentru a explica și detalia mai bine particularitățile acestui fenomen, folosind cu prisosință operele cercetătorilor români.

De la general spre particular este abordat și secolul XVII. Astfel, un prim capitol tratează situația din biserica răsăriteană și din statele Europei răsăritene. Se constată prin urmare fireștile legături strânse dintre bisericile ortodoxe din aceste state, corespondența dintre marii teologi din centrele ortodoxiei, legături consolidate de permanenta deplasarea a călugărilor itineranți. De asemenea, faptul că statele ortodoxe, aflate majoritatea sub suzeranitate turcească, luptau pentru independența statală și libertate religioasă. Toate au contribuit la coeziunea ortodoxiei, care nu a permis apoi penetrarea curentelor protestante decât în foarte mică măsură. Aceasta ar fi una din explicațiile pentru care calvinismul nu a prins la românii ortodocși din Transilvania⁴⁶.

Un alt capitol se concentrează asupra politici religioase din principatul Transilvaniei. Primul care manifestă un interes deosebit pentru biserica românească este Gabriel Bethlen. O caracteristică a politici religioase din vremea acestui principe este reluarea misionarismului protestant între românii ortodocși. Acum istoricul maghiar găsește de cuviință să pună în relief avantajele oferite de politica religioasă a lui Bethlen pentru preoții români, precum și hotărârea principelui de a crea un principat pur protestant, ceea ce se reflectă în corespondența dintre el și Patriarhul de la Constantinopol, Chiril Lukaris⁴⁷. Dimpotrivă, sub cei doi Rákotzi politica religioasă față de români se înăsprește, dorind cu orice preț și prin toate mijloacele să-i convertească pe români la calvinism. Astfel, în culegerea de legi Aprobatae Constitutiones din 1653 sunt cuprinse o serie de dispoziții defavorabile românilor și credinței lor. Paralel cu acestea, sub directa conducere a superintendentului se desfășura o intensă activitate prozelită, menită să forțeze pe episcopii și implicit preoții români să adere la practicile protestante⁴⁸.

În timpul lui Mihail Apaffi, ultimul principe protestant, politica religioasă față de români nu mai este atât de consecventă. De altfel, în această perioadă și biserica calvină se află într-un anumit regres datorită incompetenței principelui și dezavantajului creat de împrăjările externe⁴⁹.

⁴⁵ Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között*; Cluj, 1940, p. 11–101, passim.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 107–124.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 134–141.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 143–161.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 163–173.

Din perspectiva situației generale a ortodoxiei și a politici religioase princiare, Juhász István analizează într-un alt capitol misionarismul protestant calvin din secolul al XVII-lea. Aici un subcapitol este consacrat luptei bisericii răsăritene împotriva calvinismului. Prilej cu care pune în discuție rând pe rând propensiunea patriarhului Chiril Lucaris către protestantism, condamnarea sa în sinodul de la Iași, militantismul panortodox a lui Vasile Lupu, sprijinit de mitopoliții Varlaam și Petru Movilă, adversari înverșunați ai reformelor. Însă o atenție specială o acordă tipurilor de misionarism: publicarea catehismelor, activitatea tipografică și activitatea școlară⁵⁰.

Un ultim capitol sub forma unor considerații finale este intitulat: *Rezultatele și eșecurile Reformei la români*. Un important rezultat al misiunii reformatoare este în opinia acestui istoric maghiar înlăturarea multor superstiții populare. În acest sens, comentează hotărârile sinodului de la Alba Iulia din 1675, ținut de Sava Brancovici, care impun o serie de reguli stricte pentru preoții și enoriași în vederea emancipării lor culturale și împlinirii spirituale. Nu știe cu exactitate însă dacă aceste reguli au mai fost cândva impuse, iar la 1675 nu au fost doar întărite. Un alt bun câștigat pentru poporul ortodox român în urma contactului cu Reforma este evident cultivare și dezvoltarea limbii române; un lucru de care românii au știut să profite din plin, crede autorul⁵¹. În ceea ce privește eșecurile ele sunt cauzate, după părerea autorului, în primul rând de legăturile strânse care existau între românii din Ardeal și cele două principate, iar în al doilea rând, de ignoranța clerului și credincioșilor români. Ei se complăceau într-un soi de creștinism popular, fără să poată accede la adevăratele învățături biblice. În acest sens, dă exemplu (pentru noi irelevant) pe acel țaran maramureșean, prezent în cronica lui Nicolae Bethlen, care mărturisea prin 1680 că nu știe cine a creat lumea și nici cine este Isus Hristos. Subiacent, istoricul maghiar notează că nu poate afla în istoria Transilvaniei de la 1566–1670 cazul unui călugăr sau preot român care să fi trecut cu entuziasm și hotărâre la Reforma⁵².

În încheierea acestui excurs istoriografic putem afirma că istoriografia ecleziastică interbelică, cu toate neajunsurile și neîmplinirile ei, firești de altfel, a pus bazele cercetării *sistematice* a fenomenului protestant în Transilvania medievală și a interferenței acestuia cu credința răsăriteană a românilor.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 175–220.

⁵¹ *Ibidem*, p. 223–229.

⁵² *Ibidem*, p. 230–235.

Abschweifungen in der geistlichen Historiographie zwischen den zwei Weltkriegen hinsichtlich der Beziehung des Protestantismus mit der rumänischen Kirche

– Zusammenfassung –

Die geistliche zwischen den zwei Weltkriegen erschienene Historiographie verspürte das Bedürfnis wiederum die Erforschung der Beziehungen der reformierte Kirchen, genauere, des Calvinismus mit orthodox rumänischen Kirche von Siebenbürgen zu ergründen und deren Ergebnisse zu präzisieren. Die wichtigsten Beiträge zu dieser Problematik wurden von den Klausenburger rumänischen Erforscher geleistet: Ioan Lupaș, Ștefan Meteș, Zenovie Păclișanu, alle drei mit Theologiestudien. Unter der ungarischen Historiker, die mit der Geschichte dieser Beziehungen befasst haben, tun sich Révész Imre und István Iuhász hervor. Zum Unterschied von der vorigen Geschichtsschreibung, mit manchen kleinen Ausnahmen, sowohl rumänische als auch ungarische Historiker haben die vorteilhaften Einflüsse des Protestantismus in den Fortschritten der rumänischen Kultur(bzw. Unterricht und Drückerei) herausgehoben, aber zugleich sie haben die Widerstand der rumänischen Kirche von Siebenbürgen gegenüber der Bekehrungssucht der Calvinisten durch die starken Zusammenhänge mit den griechischen Kirche, insbesondere mit den zwei aus Moldau und Valachei, wie durch ihre alten Überlieferungen betont.